Уфа каласында очрашулар. - Текст : турыдан-туры // Мәдәни җомга. – 2022. – № 23 (17 июнь). – Б. 6, 9.

Уфа каласында очрашулар

Язучы, җәмәгать эшлеклесе Фәүзия Бәйрәмова бу көннәрдә Уфада халык белән зур очрашулар уздырып кайтты. Төп очрашу Бөтендөнья татар кон} грессының Башкортстандагы вәкиллегендә булды, биредә татар зыялылары, язучылар^ галимнәр, төбәк тарихчыларың журналистлар, милли хәрәкәт вәкилләре җыелган иде. !

Ф.Бәйрәмова тәүге тапкыр Уфага 1987 елда, «Болын» дип аталган беренче китабы басылыр чыккач, педагогика институт^ студентлары белән очрашуг$ килгән булган. Шушы вакыт эчендә ул илледән артык китай язган, шуларның күпчелеген үз хисабына бастырып чыгарган!. Башкортстанда яшәүче татарлар тарихын өйрәнеп, ул күп тап-- кырлар Иске Балтач районында булган, Батырша хәзрәт турындк өч фәнни-популяр китап язгаң. Шулай ук Урал аръягындагы Бөрҗән, Учалы районнарында булып, үсмер балалар өчен «Нух пәйгамбәр көймәсе» дип аталган маҗаралы роман бастырган.

Язучы үзенең кырык еллың иҗаты турында сөйләде, аны чорларга бүлеп, фәнни бәясең бирде. Беренче чор иҗатын уд лирик-романтик, дип атады, аңа «Болын», «Күл балыгы», «Канатсыз акчарлаклар» повестьларын һәм кайбер драма әсәрләрен кертте. Бу чор иҗатында ул кеше күңеленең тирән кичерешләрен тасвирлый, моның өчен серле символ-тамгалар телен файдалана. Икенче чор - күчеш чоры, аңа «Кыңгырау», «Кара урман», «Соңгы намаз» әсәрләре керә, монда тема, өслүб үзгәрүе дә күзәтелә. Өченче чор тарихи романнар чоры, монысы инде XXI гасырда язылган «Кырык сырт», «Караболак», «Күчем хан», «Һиҗрәт», «Г өләйза» әсәрләре. Ул шулай ук публицистика, фәнни-популяр җанрда да күп эшли, аның татар тарихына, милләт тормышына багышланган дистәләгән документаль китаплары бар. Ф.Бәйрәмова аерым шәхесләргә багышлап язган китаплары белән дә аерышып тора, аның Батырша, Күчем хан, Һади Такташ, Һади Атласи, Габдрәшит Ибраһим, Михаил Худяков һәй Чыңгыз Айтматовның әнисе Нәгыймә апа турында да документаль китаплары бар.

Очрашуда татар-башкорт мөнәсәбәтләре турында да сүз булды. ”Мин ил һәм дөнья буйлап күп йөрим, бу сорауны бары тик Башкортстанда гына бирәләр, - диде ул соңыннан журналистка. - Беркайда да татар-марй, татар-мордва, яки татар-чуаШ мөнәсәбәте турында сораганнары юк. Мондагы төп проблема тел Һәм тарих белән бәйле. Төр бәхәс шулар тирәсендә барр. Без тарихны, шәхесләрне һәм телне бүлешәбез... Әмма бүге1н безнең язмышлар ил читенрә хәл ителә. Әле дөнья өр-яңадан бүленергә мөмкин. Әзрәк көтик, бу канлы вакыйгалар нәрсә белән бетәр, шуннан соң һәркем үзенең дәлилләре бедән үз өлешен алырга тырышачак. Ә тарих кануннар белән хәл ителми, ул милли аңнан тора. Шәхесләр белән дә шулай ук. Башкортларның үз тарихлары, менталитеты, холкы бар, аларда халыкчанлык көчле. Ә татарлар интеллектуаль, фәнни як белән алдыра. Башкортларга безнең белән бергәләп, уртак проектларда катнашып, үзләрен күрсәтү яхшы булыр иде. Тик аларның дөньяга үзләре генә чыгасы килә, ләкин бу мөмкин түгел. Башкорт зыялыларына бергә, бер-беребезне баетшг яшик дип әйтер идем[1]*.

Татар һәм башкорт зыялылары белән чираттагы очрашу күренекле язучы Мәҗит Гафу- риның музей-йортында булды. Очрашу алдыннан М.Гафури исемендәге иҗтимагый оешма рәисе Люция Камаева үзләренең нәсел йортында матур, Эчтәлекле экскурсия уздырды. Люция ханым - М.Гафуриның оныгы Халитның хатыны, нәсел дәвамчысы Мирсәетнең әнисе, шуңа күрә ул һәр ядкәр турында белеп һәм яратып сөйли. М.Гафури бу йортта гаиләсе белән 1923-1934 елларда, ягъни, үлгәнче яши, аны язучыга совет хөкүмәте бүләк итеп бирә. Биредә татарның танылган шәхесләре Һ.Такташ, Г. Ибраһимов, С.Сәйдәшев һ.б. кунак була...

Ф.Бәйрәмова белән бу очрашуга, нигездә, төбәк тарихын өйрәнүчеләр килгән иде, ул Себер архивларында алып барган фәнни эзләнүләре турында сөйләде. Биредә көчләп чукындырулар, сөрген һәм репрессияләр темасы алга чыкты. Ф.Бәйрәмова Себер архивларында, бигрәк тә, Тубыл дәүләт архивында, XVIII гасырда көчләп чукындырганнан соң яңадан ислам диненә кайткан татар-башкортларның, кыргыз-кайсакларның хөкем ителү документлары барлыгын әйтте. Шулай ук Екатеринбург архивында, чукынмаган өчен 1739 елда тереләй утта яндырып үтерелгән 60 яшьлек мөселман хатыны Кисәнбикә (Хөснибикә) Байрасова турында документлар саклануын, күчермәләрен алуын сөйләде. Очрашуда тарихи шәхесләр турында да сүз күп булды, М.Гафури музей-йортының мөдире Гадилә Бүләковатәкъди- ме белән, Идел-Уралдагы тарихи шәхесләргә багышлап уртак фәнни конференция уздырырга кирәк, дигән фикергә киленде.

Уфа-татар милләтенең тамгалы урыны. Ул Казан һәм Ырын- бур белән бергә, татар халкыньщ милли-мәдәни, дини вә гыйльми учакларның берсе булган. Шул данлы тарих эзләре буйлап йөреп, Ф.Бәйрәмова «Галия» мәдрәсәсенә сәфәр кылды, аның узганы һәм бүгенгесе белән танышты. Заманында Галимҗан Ибраһимов укыган һәм укыткан, М.Гафури, Ш.Бабич, Х.Туфан, С.Кудаш һәм тагын бик күп татар зыялылары белем алган мәдрәсә бит бу! Заманының иң алдынгы карашлы шәхесләрнең берсе - Зыя Камали җитәкчелек иткән белем йорты. Әлбәттә, мәдрәсәнең үзен дә, аның җитәкчелеген дә, «Галия»дә белем алган һәм укыткан шәхесләрне дә Сталин чорында юк итәләр. Мәдрәсә бинасы бары тик XXI гасыр башында гына яңадан дин әһелләренә кайтарып бирелә һәм яңадан үз бурычын үти. Ул хәзер «Россия ислам университеты» дип атала, ислам дөньясы университетлары федерациясендә әгъза булып тора, Мисыр, Иордания, Тунис, Болгар ислам академиясе кебек дәрәҗәле уку йортлары белән хезмәттәшлек итә.

Әйе, Зыя Камали нигез салган «Галия» мәдрәсәсе бүген дә милләткә хезмәт итә, ә менә ул үзе яшәгән йорт бүген ярым

җимерек хәлендә. Ф.Бәйрәмова монысын да күрде. Заманында бөтен урамны биләп торган утар таланган, яндырылган, алма бакчалары юк ителгән, барысы да ташландык хәлгә килгән. Ө бит З.Камали инкыйлабка кадәр үз йортына М.Гафури һәм С.Кудаш гаиләләрен дә сыендырган булган! Дөрес, Уфада бу тарихи йортны саклап калырга тырышучылар булды, вәгъдәләр дә бирелде, әмма берни үзгәрмәгән булып чыкты. З.Камали шәхесе, аның бай мирасы әле өйрәнелмәгән, үз бәясең алмаган, халыкка кайтарылмаган...

Ф.Бәйрәмованың Уфадагы очрашуларының таҗы, әлбәттә, Дәрдемәндкә багышланган «Аһ, туган каумем газиз!» дип аталган әдәби-музыкаль кичә булды. Ул «Нур» татар дәүләт театрында узды, аны «Рамазан» төрки милли-агарту үзәге оештырган иде. Җитәкчесе галим, Башкорт дәүләт университеты доценты, Башкорт дәүләт опера һәм балет театры солисты Марат Шәрипов булган бу үзәк - максатчан рәвештә, күп еллар буе Дәрдемәнд иҗатын пропагандалаучы бердәнбер иҗтимагьщ оешма. Зыялы, затлы милләттәшләребез җыелган үзәк даими рәвештә Дәрдемәнд иҗатына багышланган фәнни конференцияләр, әдәби-музыкаль кичәләр, күргәзмәләр, сәнгатьле уку бәйгеләре узд ыра, Дәрдемәнд исемендәге татар балалар аланы эшли, сирәк ядкәрләрдән торган Дәрдемәнд музееп оештырганнар.

Кабатланмас талант иясе, шагыйрь, хәйрияче, алтын прискалары хуҗасы, шул алтынга Идел-Уралда йөзләгән мәчет-мәдрәсәләр салдыручы, үз хисабына Ырынбурда «Вакыт» газетасы һәм «Шура» журналы чыгаручы, ,1921 елда Орскида ачлыктан һәм тифтән үлгән, кабере хәрби завод астында калган Мөхәммәтзакир Рәмиев... Дөнья шигъриятенең таҗы булырлык шигырьләр иҗат иткән Дәрдемәнд... Уфада үткән бу кичә аның тууына 160 ел тулуга багьшшанган иде, пандемия сәбәпле, халык җыеп үткәрү хәзер генә мөмкин булды. Кичәдә татар һәм башкорт зыялылары, язучылар, галимнәр, Дәрдемәнд-Закир Рәмиевнең нәсел дәвамчылары, якташлары катнашты. Татарстаннан язучылар Р.Зәйдулла, Ф.Бәйрәмова, ПМорат чыгыш ясады.

Дәрдемәнд кичәсендә Ф Бәйрәмова тарихчы буларак нотык тотты, ул аның иҗаты һәм тормышы бик аз өйрәнелүен, эзләнүләр, нигездә, филологик янәлештә генә алып барылуын әйтте. Дәрдемәнднең тормыш юлы, тарихчылар тарафыннан, архивларда утырып, өйрәнелмәгән, биографиясенең хронологиясе эшләнмәгән, тормышында ачыкланып бетмәгән, бәхәсле урыннар да шактый. Әйтик, моңа кадәр Җиргән авылында Дәрдемәнднең туган нигезе билгесез иде. Ф.Бәйрәмова 2007 елда Германиягә баргач, Мюнхен шәһәрендә яшәүче, тумышы белән Җиргән авылыннан булган Гариф Солтан аңа Рәмиебләр нигезенең планын сызып биргән, аларның ата-бабалары бер урамда, кара-каршы яшәгән. Германиядән кайткач, Ф.Бәйрәмова Җиргәнгә барып, сызым буенча Дәрдемәнднең нигезен эзләп таба, ул хәзерге С.Юлаев урамында булып чыга. Язучы бу хакта авыл имамына һәм татар зыялыларына да әйтеп калдыра.

Кичәдә Ф.Бәйрәмованың чыгышы Дәрдемәнднең Орск шәһәрендәге чоры турында иде. Бу калада шагыйрьнең үсмер һәм егет чагы үтә, ул биредә гаилә кора, 1918 елның башында, Ырынбур большевиклар кулына күчкәч, аны ташлап, гаиләсе белән янә Орскига кайта... Дәрдемәнд Орскида өч ел яши, шушы вакыт эчендә аның ишле гаиләсе өстеннән күп фаҗигаләр үтә. Улы Морадны аклар мәҗбүри үз гаскәрләренә ала, ул шунда тифтән үлә. Улы Җәгъфәрне кызыллар гаскәргә ала, ул сугыштан бер кулсыз кайта. 1919 елның көзендә олы улы Искәндәрнең авырлы хатыны Шәрифзадә тифтән үлә. 1921 елның көзендә Дәрдемәвднең олы кызы Өммегөлсем Ырынбурда тифтән җан бирә. Аны җирләп кайтканда, Дәрдемәнд үзе дә чирләп китә һәм 1921 елның 9 октябрендә вафат була. Орск янындагы Ильяс авылы зиратына җирләнгән Дәрдемәнд кабере, башкаларныкы белән бергә, сугыш вакытында хәрби завод астында кала һәм юкка чыга...

(Дәвамы 9 нчы биттә).

2013 елның көзендә Орскига барып, анда яшәүче татарлар ярдәмендә Ф. Бәйрәмова Дәрдемәнд үлгән йортны эзләп таба. Ул шәһәрнең иске өлешендә урнашкан, мәчеттән, ерак түгел. Бер катлы таш йорт Дәрдемәнднең хатынының туганнарыныкы була. Йорт хәзер ташландык хәлдә, чүп-чарга күмелеп ята...
Бүген Орскида Дәрдемәнд истәлегенә бернәрсә дә - урам да, истәлек билгесе дә, хәтта шәһәр музеенда бер почмак та юк... Шул нисәбәттән, урындагы татар милли оешмалары менә инде ун елдан артык Орскида Дәрдемәнд истәлегенә стела куярга тели, әмма калада хакимият алышынган саен, эшне яңадан башларга туры килә. Ниһаять, истәлек билгесе куярга җир биргәннәр, әмма ул шәһәр читендәге мөселман зираты янында һәм Орскида яшәп һәм эшләп киткән өч татар язучысына – Муса Җәлилгә, Дәрдемәндкә, Мирхәйдәр Фәйзигә куелырга тиеш була. Дәрдемәндкә иске шәһәрдә дә аерым истәлек билгесе куярга телиләр, әмма хәзергә ул сүздә генә...
Уфа белән саубуллашу шәһәрнең мөселман зиратында булды, 26 май көнне биредә күренекле дин галиме Ризаэддин Фәхреддин истәлегенә мемориаль комплекс ачылды. Риза хәзрәт һәм улларының яңартылган кабер ташларын ачу мәрасимендә мөфтиләр Тәлгать Таҗетдин һәм Камил Сәмигуллин да катнашты, биредә Татарстаннан язучылар Р.Зәйдулла, Ф.Бәйрәмова һәм Г.Морат та булды. Кабер ташларын яңарту чыгымнарын "Татнефть" үз өстенә алган. Мәрасимдә Әлмәттән берләшмәнең рәис урынбасары Рөстәм Мөхәммәдиев һәм Кичүчат авылыннан Р.Фәхреддин исемендәге музей директоры Диләра Гыймранова да катнашты. Дини мәрасимдә Риза хәзрәтнең нәсел дәвамчылары да бар иде.

Әмма зиратта, кабер өстендә дә татар-башкорт мәсьәләсе күтәрелмичә калмады, аны дини мәрасимдә чыгыш ясаган башкорт конгрессы вәкиле башлады. «Р.Фәхреддин документларда үзен башкорт дип язган», диде ул, Америка ачкандай. Аның сөйләп бетергәнен тыныч кына тыңлап торган мөфти Т.Таҗетдин, «Тегендә баргач, син татармы башкортмы дип сорамаслар, динеңне сорарлар, - дип җавап бирде. - Элек ыру исеме белән йөртмәгәннәр, кешеләр үзләрен мөселман дип атаган. Шушыларны бутамыйк!» Мәрасимгә җыелган халыкта да сорау туды - Р.Фәхреддиннең чүп баскан, чардуганнары кыйшайган, ташлары җимерелгән кабере өстеннән еллар буе таптап йөргәндә, башкортлар нигә аның «башкорт»лыгын хәтерләп, каберен рәткә китермәгән икән соң? Татарстаннан килеп, Риза хәзрәтнең һәм улларының каберен гөлләргә күмгәч, мәрмәргә төргәч, ташларын яңарткач, керү юлларына кадәр салгач, аның «башкорт»лыгын » искә төшерделәр...

«Тарихи-мәдәни мирас»
фондының матбугат үзәге.